

תוכן העניינים

ט	הקדמה
1	מבוא
23	פרק ראשון כשני מעיינות: נזילות, מיניות והגוף המזדקן
58	פרק שני קעקע להן כתרנגולין: הורים מזדקנים וילדיהם
97	פרק שלישי איני זקן: זיקנה נעדרת ונוכחת בבית המדרש
142	פרק רביעי גלו את עיניי: זיקנה ומבט
183	פרק חמישי בין השמשות: זהות ואלמוניות בגיל הזיקנה
219	סוף דבר לקרוא באזורי הצל
227	ביבליוגרפיה
247	מפתח מקורות
256	מפתח נושאים

מבוא

כיצד נוכל להגיע לזיקנה מופלגת ועם זאת להישאר פעילים, חיוניים ובריאים? במיתוסים ובאגדות, סוד אריכות הימים טמון בשיקויי קסם או בצמחי פלא, או לחלופין במתנה שהאלים מעניקים לראויים לה. לעומת זאת, מחקרים מן הזמן האחרון מדגישים כי תוחלת חיים ארוכה בבריאות טובה היא תולדה של אורח חיים והרגלי תזונה נכונים, ואינה רק עניין של מזל או גנטיקה טובה. גרונטולוגים, אנתרופולוגים ועיתונאים התמקדו בחמישה מיקומים גיאוגרפיים שכוננו "האזורים הכחולים" (blue zones), שתושביהם חיים עד גיל מאה ויותר, ללא הידרדרות פיזית או קוגניטיבית ניכרת.¹ עם אזורים אלו נמנים העיירה לומה לינדה בקליפורניה, ארצות הברית; חצי האי ניקויה בקוסטה ריקה; האי סרדיניה באיטליה; האי איקריה ביוון; וקבוצת האיים אוקינאוהו ביפן. ההרגלים וסגנון החיים של התושבים בכל חמשת האזורים הללו דומים להפליא: הם צורכים בעיקר מזון מן הצומח, ובכמויות קטנות יחסית; משלבים בשגרת חייהם פעילות גופנית מתונה ויומיומית, כגון הליכה או עבודה בגינה; והם חיים במשך כל חייהם בקהילות אינטימיות ומסורתיות באופיין, בקרבה גדולה למכריהם ולבני משפחתם.²

לכאורה נראה שהאזורים הכחולים מסמלים עבורנו את מימוש השאיפה עתיקת היומין לזיקנה מאושרת, באמצעים פשוטים וקלים להשגה. אולם מבט נוסף מגלה כי ההבטחה הטמונה באזורים אלו רחוקה מהישג ידם של רוב האנשים בעולם המתועש, ממש כפי שהצמח מחדש הנעורים היה בלתי מושג עבור גלגמש לפני יותר מארבעת אלפים שנה.³ ארבעה מתוך חמשת האזורים הכחולים הם איים או חצאי-איים מרוחקים למדי, שהרכב אוכלוסייתם לא עבר שינוי

1 את המונח "אזורים כחולים" טבעו מישל פולן ועמיתיו. ראו פולן, זיהוי.

2 ראו בוטנר, האזורים הכחולים.

3 על פי המסופר באתוס השומרני עלילות גלגמש, השלב האחרון במאמציו של גלגמש, מלך ארך, להבטיח לעצמו חיי נצח היה ניסיון להשיג את הצמח מחדש הנעורים הצומח בקרקעית הנהר. אך הנחש גנב ממנו את הצמח, וגלגמש נאלץ לקבל את עובדת היותו בן תמותה. ראו שפרה וקליין, בימים הרחוקים, עלילות גלגמש, לוח אחד-עשר, עמ' 275-288.

של ממש במשך מאות שנים, ושקהילותיהם מצטיינות בהמשכיות ובמסורות ומנהגים יציבים. אמנם האזור החמישי (לומה לינדה, קליפורניה) שוכן בקרבת ריכוזי אוכלוסייה עירוניים גדולים, אך תושביו נמנים כמעט כולם עם קהילת האדוונטיסטים של היום השביעי (Seventh Day Adventist) המתאפיינת באורח חיים נוקשה וסגפני. אם אתם נוהגים לקרוא מחקרים או מאמרים שמלמדים כיצד לחיות טוב יותר ולמשך שנים רבות יותר, סביר שאינכם חיים בסביבה שמגדילה פלאים את סיכויכם ליהנות מזיקנה מופלגת. אנו רוצים בכל מאודנו להידמות בזיקנתנו לבני התשעים והמאה מלאי החיים המתגוררים באזורים הכחולים, ועם זאת אנו מבינים היטב שאורח חייהם אינו אפשרי עבורנו – רובנו לא היינו בוחרים בו, גם אילו היה בהישג ידנו.

החכמים שפעלו בארץ ישראל ובבבל בשלהי העת העתיקה (המכונים על פי רוב חז"ל – חכמינו זיכרונם לברכה) החזיקו אף הם בתמונה אידיאלית של גיל זיקנה שליו וחינוי. במעשה המופיע במדרש ויקרא רבה (מהמאה החמישית או השישית לספירה) מסופר על אודות הקיסר הרומי הדריינוס שבדרכו לטבריה ראה בצד הדרך איש זקן חופר בורות כדי לנטוע בהם עצים. הדריינוס הקניט את הזקן ואמר לו שלו היה עומל קשה בצעירותו, לא היה לו צורך לעבוד בהיותו זקן. הזקן מצידו השיב שהוא עבד גם בצעירותו והמשיך לעבוד במשך כל חייו, ושאלוהים הוא החורץ את גורלם של בני האדם, כטוב בעיניו. הדריינוס אמר שאם יחיה הזקן די זמן כדי לראות את העצים שנטע זה עתה מניבים פרי, עליו להביא אותם לקיסר כדי שיטעם מהם. רצה הגורל (או האל) והזקן, שעל פי גרסה אחת היה כבר בן מאה שנה כשהחליף דברים עם הדריינוס, האריך ימים ואמנם הביא לקיסר הדריינוס סל מלא תאנים מאותם עצים שנטע בזיקנתו, וזכה בתמורה הן להערצתו של הקיסר והן לסל מלא מטבעות זהב.⁴ בדומה לשישים מעוררי הקנאה מהאזורים הכחולים, הזקן בסיפור מצטיין באדיקותו הדתית ובדרישותיו הצנועות מהחיים, ומוסיף גם בגילו המתקדם לעשות את אותן המלאכות החקלאיות שעסק בהן בצעירותו. חז"ל הביעו הערכה ויראה כלפי אותו זקן ושכמותו, אך הם גם ידעו היטב שעל פי רוב גיל הזיקנה – ודאי במעגלים החברתיים שהם עצמם חיו בהם – בדרך כלל איננו כה נינוח ונעים.

בספר זה אנו מבקשים לחקור את דימויי הזיקנה בספרות חז"ל, תוך כדי התמקדות בפערים ובמתחים השוררים בין תפיסות של גיל זיקנה ייצוגי ואידיאלי מחד גיסא, ובין המציאות הפסיכולוגית, הפיזיולוגית והחברתית המורכבת של

4 ויקרא רבה כה, ה (מה' מרגליות ג, עמ' תקעו-תקעט). הסיפור יידון ביתר פירוט בפרק החמישי.

גיל הזיקנה מאידך גיסא. טענתנו היא כי בעוד ספרות חז"ל מציגה אי אלו קביעות בדבר תכונות האופי והפעילויות המבטיחות לאדם זיקנה "טובה" ובדבר הכבוד והמורא שיש לחלוק לזקנים, ואף מציירת לעיתים תמונה של יחסים הרמוניים בין בני דורות שונים, יש בספרות זו גם טקסטים רבים המשרטטים תמונה מורכבת, רבת-פנים וכנה להפליא של גיל הזיקנה. מטקסטים אלו עולה כי לצד התקווה, הנאיבית לעיתים, לזיקנה ברוכה ונינוחה, התמודדו חז"ל גם עם מערך רחב של פחדים וחששות הכרוכים בזיקנה: מאובדן הכוח הפיזי והאון המיני ועד אובדן הזיכרון והחדות המנטלית, ומדחיקה לשוליים מצד קהילת לומדי התורה ועד היות הזקן עול על ילדיו ובני משפחתו. כפי שנבקש להראות, ספרות חז"ל בכלל, והתלמוד הבבלי בפרט, מציעים תובנות רגישות ועזות מבע על זיקנה והזדקנות, שיש בכוחן להדהד עד ימינו אנו.

בעשורים האחרונים חלה עלייה ניכרת בעניין האקדמי בזיקנה כתופעה תרבותית וחברתית, בהווה ובעבר כאחד.⁵ בחלקו ניתן להסביר את העניין הגובר בנושא כנובע מן העיסוק המחקרי הנרחב יותר בקבוצות מודרות או מושתקות בחברה במחצית המאה ה-21, אך במידה ניכרת נובע עיסוק זה מן המציאות של העולם שאנו חיים בו, שבו תוחלת החיים ארוכה משהייתה אי פעם והזיקנה אינה נתפסת עוד כזכותם של מעטים, אלא כמנת חלקם של רבים. עם זאת, נושא הזיקנה כמעט שלא זכה להתייחסות בחקר ספרות חז"ל. המעט שנכתב בעניין זה עסק בזיקנה באחד משני הקשרים – מוות ואבלות, שהזיקנה כביכול מבושרת, או כחלק ממסגרת רחבה יותר של "מחזור החיים", תוך כדי התמקדות בהיבטים אתיים ונורמטיביים של היחס הראוי לזיקנה ולזקנים, וללא עיסוק רב בייצוגיה של הזיקנה עצמה.⁶ ההתעלמות המוחלטת כמעט מזיקנה ומזקנים בחקר ספרות חז"ל ראויה לציון בעיקר לאור "המפנה התרבותי" בתחום מחקר זה מאז שנות התשעים של המאה העשרים. מפנה זה התמקד בראש ובראשונה בגוף ובייצוגיה,

5 ראו למשל מינואה, היסטוריה של הזיקנה; ג'ונסון ותיין, זיקנה; טרויאנסקי, הזדקנות. למחקרים העוסקים ספציפית בזיקנה בעת העתיקה, בעיקר בעולם היווני והרומי, ראו פאלקנר, פואטיקה; קוקיין, חוויית הזיקנה; פארקין, זיקנה; קרויצל ומוסטקלין, על הזיקנה. 6 למיטב ידיעתנו ג'ונתן שופר הוא החוקר היחיד שהקדיש פרק שלם בספרו לנושא הזיקנה (שבו הוא דן בה בכפיפה אחת עם נושא המוות) בספרות חז"ל, אך הוא עסק בפרק זה ביחידת טקסט אחת ויחידה (מדרש ויקרא רבה יח). ראו שופר, פגיעות, עמ' 21–52. איוון מרקוס הקדיש פחות משני עמודים לנושא הזיקנה בספרו על מעגל החיים היהודי (בפרק שכותרתו "הזדקנות, מוות, זיכרון"). ראו מרקוס, מעגל החיים, עמ' 196–197. מחקרים אחרים שעסקו במוות בספרות חז"ל לא עסקו בזיקנה כלל ועיקר (ראו למשל רובין, קץ; קרמר, משמעויות). חריג בולט הוא דיונה המעמיק, אם כי הקצר, של מיכל רוזנברג על חכמים מזדקנים בבית המדרש. ראו רוזנברג, מפגשים, עמ' 55–88.

וביתר שאת בגוף ה"חריג" או ה"סורר" שיש לשלוט בו כדי להכפיפו לסדר חברתי.⁷ הגם שגופים מזדקנים וזקנים הם דוגמאות מובהקות לגופים שחורגים ממערך הנורמות האסתטיות והיצרניות של החברה שהם מצויים בה, הם לא נתפסו כגופים שיש לסדר החברתי והתרבותי עניין בהם – אולי משום שזקנים נתפסו (שלא בצדק) כבלתי מיניים, והפרדיגמה השלטת בלימודי התרבות, מפרויד ועד פוקו, הייתה שהמיניות היא היא ההיבט של הקיום האנושי שהחברה מבקשת לשלוט בו.

מיעוט העיסוק בזיקנה בחקר ספרות חז"ל נובע במידה לא מבוטלת מן העובדה שחז"ל עצמם, לפחות למראית עין, לא הרבו לעסוק בנושא זה. בספרות חז"ל מופיעות מעט מאוד אמירות מפורשות על זיקנה או על מקומם של זקנים בסדר החברתי או ההלכתי, וניתן לחלקן באופן גס לשתי קבוצות. מן העבר האחד, התואר "זקן" מתאר אדם מכובד הנמנה עם האליטה הרבנית, ולעיתים לא ברור כלל אם התואר מסמן גיל כרונולוגי מתקדם או אך ורק מעמד חברתי-אינטלקטואלי שניתן לייחסו לתלמיד חכם בכל גיל.⁸ מן העבר האחר, התארים "זקן" ו"זקנה" משמשים לציון גברים ונשים שגופיהם חלשים, נרפים ובלתי פוריים, בעיקר בהקשרים שבהם הגוף הזקן מעניק לבעליו פטור ממצוות מסוימות. עקב כך הזקנים ניצבים על גבול הסדר הנורמטיבי או מחוצה לו.⁹ זקנים אינם זוכים לתשומת לב שיטתית בספרות ההלכתית משתי סיבות: או שמאפייני הזיקנה אינם גורמים לחריגות ניכרת דיה כדי לשנות את תפקודם בתוך המערכת ההלכתית, או שהם גורמים לחריגות ניכרת עד כדי כך שהם יוצאים לחלוטין מחוץ לתחומה של ההלכה. תופעה זו מאפיינת את ייצוגם של זקנים במסמכים היסטוריים ומשפטיים באופן כללי, וכפי שהבחינה סימון דה בובואר, מכאן נובע הקושי הרב לכתוב את ההיסטוריה של הזיקנה על סמך העדויות שנתרו בדינו: "כל עוד האדם המזדקן מוסיף להיות מועיל באופן כלשהוא הוא נותר חלק אינטגרלי של הקהילה ואינו מובחן ממנה [...] [אך] כאשר הוא מאבד את כוחותיו הוא מקבל חזות של אחר; הוא הופך [...] לאובייקט ותו לא."¹⁰ לשון אחר, כל

7 על כך ראו פונרוברט, הבשר שברוח.

8 ראו למשל משנה, סוכה ב, א; משנה, ראש השנה ב, ט; משנה, תענית ב, ב; משנה, סנהדרין יא, יא-יב; משנה, הוריות א, ד; משנה, זבחים א, ג; תוספתא, סנהדרין ה, א. נושא זה יידון באריכות בפרק השלישי.

9 ראו למשל משנה, פסחים ח, ו; משנה, חגיגה א, א; משנה, יבמות יא, ד; משנה, סוטה ד, ג; משנה, בכורות ד, ו; משנה, נידה א, ג-ה; משנה, מקוואות ה, ד; תוספתא, יבמות יא, ב; תוספתא, סוטה ה, ב.

10 דה בובואר, בוא הזיקנה, עמ' 89.

עוד גופו והתנהגותו של האדם עולים בקנה אחד עם הנורמות הרווחות בקהילתו, הוא אינו מסווג כ"זקן" (למעט כאשר הוא מושווה לצעירים ממנו), אלא פשוט כ"מבוגר". רק כאשר הופעתו, יכולותיו וסדר יומו של הפרט חורגים במידה ניכרת מאלו המקובלים בחברה, מועתק מקומו של פרט זה אל קבוצת השוליים המכונה "זקנים". הזקן בשלב זה מנודה מכוחו וממעמדו, ואין בו כמעט כדי לעורר עניין בקרב מקבלי החלטות וסוכני התרבות. על כן זקנים הם לעיתים קרובות בגדר נוכחים-נפקדים, בעבר וכן בהווה.

שני שימושי המרכזיים של התואר "זקן" בספרות ההלכתית – במובן של תלמיד חכם (בכל גיל) ובמובן של איש או אישה בסוף חייהם, בעלי גוף פגום או מוגבל בתפקודו – הולמים במידה רבה את שני האופנים המנוגדים שבהם נתפס ומוצג גיל הזיקנה בחברה כיום. האנתרופולוג חוקר הזיקנה חיים חזן הגדיר את שני האופנים האלו כ"עצמי חסר הגיל" (ageless self) מחד גיסא, ו"הגיל חסר העצמי" (selfless age) מאידך גיסא.¹¹ התבוננות בזיקנה מנקודת מבט של העצמי חסר הגיל מדגישה היבטים של המשכיות ויציבות לאורך חיי הפרט, תוך כדי אמונה אופטימית בגרעין פנימי קוהרנטי הנותר ללא שינוי בחלוף השנים.¹² לעומת זאת, התבוננות בזיקנה מנקודת מבט של הגיל חסר העצמי משקפת את שלהי חייו של האדם כתקופה של אובדן מתמשך של יכולות וכישורים ושל התרופפות קשרים חברתיים, אשר בסופו של דבר מותירה אדם שאינו אלא, בלשונו של זיגמונט באומן, "חיים מבוזבזים": יצור ביולוגי נטול רצון או יכולת לפעול בעולם.¹³ אולם כפי שבמציאות חוויית הזיקנה מורכבת ומגוונת יותר מהעולה משתי נקודות המבט המקוטבות שתוארו לעיל, כך גם התמודדתם של חז"ל עם נושא הזיקנה עשירה ומתוחכמת הרבה יותר מסך כל הקביעות ההלכתיות או האתיות בדבר היחס שהזקנים ראויים לו או החובות שהם פטורים מהם. כדי לצלול לעומקם של הפנטזיות, החרדות, הקונפליקטים והלבטים העולים מעיסוקה של ספרות חז"ל בזיקנה, עלינו להביט אל מעבר לכתוב מפורשות על אודות הזיקנה בספרות זו, ולחקור את הדרכים שבהן הזיקנה מיוצגת ומתבטאת בטקסטים שיצרו חז"ל.

בספר זה אנו בוחנים התייחסויות לזיקנה וייצוגים של זקנים בחיבורים השונים של מה שמכונה "ספרות חז"ל הקלאסית" – המשנה, התוספתא, התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי, ומדרשי התנאים והאמוראים.¹⁴ הגם שנעסוק לא מעט

11 חזן, עצמי.

12 המושג "עצמי חסר גיל" הופיע לראשונה אצל קאופמן, עצמי.

13 ראו באומן, חיים מבוזבזים.

14 מדרשי האמוראים הקלאסיים כוללים את בראשית רבה, ויקרא רבה, איכה רבה ופסיקתא

דבר כהנא.

באמירות מפורשות על זיקנה וזקנים, עיקר ענייננו הוא במקורות שנושאם הגלוי איננו זיקנה כלל ועיקר, אך זיקנה ממלאת בהם תפקיד מרכזי. בפרקי הספר אנו מציעים קריאה קרובה בטקסטים העוסקים במגוון רעיונות, תופעות ושאלות פרשניות והלכתיות, ובהם נידוי, יחסי הכוח בין בבל וארץ ישראל, חסידותו של המלך דוד, טיהורה של העיר טבריה מטומאת מתים, המנהג לרקד לפני הכלה ועוד. בכל הטקסטים הללו מופיעים באופן כזה או אחר דמויות של זקנים או היבטים של זיקנה, שאינם מצויים בלב הטקסט אך ממלאים בו תפקיד חשוב. כך לדוגמה, החכמים אינם יכולים להתיר נידוי בלתי צודק מפאת יראתם את ישישי בית המדרש, תלמיד בבלי חם מזוג משפיל חכם ארץ ישראלי מזדקן, חסידותו של המלך דוד עומדת למבחן דרך ביצועיו המיניים בזיקנתו, ורב זקן המרקד לפני כלות מבייש ומביך חכם צעיר ממנו. לו הייתה מחליטה מישהי לערוך אינדקס נושאים מקיף שיכלול את כל ספרות חז"ל, קרוב לוודאי שמקורות מסוג זה, וכמותם רוב המקורות שאנו מתמקדים בהם בספר, לא היו מסווגים באינדקס זה בערך "זיקנה". אולם אנו טוענים שדווקא מקורות כאלו מאפשרים לנו להתבונן בייצוגי הזיקנה והזקנים בספרות חז"ל כחלק ממארגים תרבותיים וחברתיים רחבים יותר, ולא כתופעה מבודדת ומנותקת מהקשריה.

אנו ניגשים אל הזיקנה מנקודת מבט ביו-סוציאלית, כלומר ענייננו הוא בעיקר ביחסי הגומלין בין השינויים העוברים על הגוף האנושי בגיל מתקדם ובין התמורות ביחסים החברתיים והמשפחתיים, הקשורים בשינויים אלו. במרכז חקירתנו עומד הגוף המזדקן בפעילויותיו וחוויותיו היומיומיות ביותר – אכילה, שינה, רחצה, ריקוד, יחסי מין, כבי, צחוק ומוות; ורקמת היחסים בין קרובי משפחה, חברים שווי מעמד, עליונים ונחותים, זרים ומכרים, שבתוכה נתון גוף זה.¹⁵ עם זאת, עלינו להבהיר שאיננו מתייחסים לספרות חז"ל כאל שיקוף נאמן של מציאות חייהם של היהודים בבבל ובארץ ישראל בעת העתיקה, ואפילו לא בהכרח כשיקוף נאמן של מציאות חייהם של חז"ל עצמם. הגם שייצוגי הזיקנה בספרות חז"ל שואבים לבטח מעולמם ומהתנסויותיהם של יוצרי הטקסטים, מציאויות החיים הממשיות מעורבות בטקסטים ללא היכר עם פנטזיות, גוזמות, משאלות לב, מטרות פולמוסיות, מסורות טקסטואליות ישנות וחדשות ודחף יצירתי העומד לעצמו. אשר על כן איננו מבקשים להציע כאן שחזור היסטורי של הזיקנה כתופעה חברתית-קהילתית בתקופה נתונה, אלא להבין את הזיקנה כפי שהיא מובנית בדמיון הפרשני והספרותי של חז"ל, ואת תפקודה כמוטיב אמנותי ביצירתם.

15 בשימנו דגש מרכזי על חיי יומיום אנו הולכים בדרכה של גלית חזן-רוקם, אשר הלכה מצידה בעקבותיו של מישל דה סרטו. ראו חזן-רוקם, סיפורי השכונה, עמ' 11–13.

ספרות כמעבדה

בספר זה אנו בוחנים מגוון רחב של סוגות הלקוחות מחיבורים רבניים שונים: מכתמים ופתגמים, פסיקות, דיונים למדניים, פרשנות מקרא, מעשי בית דין, דרשות ועוד. אולם חלק הארי של הספר מוקדש לקריאות קרובות של סיפורים – רובם מן הסוגה המכונה "מעשי חכמים" – בעיקר מן התלמוד הבבלי. למעט הסיפורים הנידונים בפרק הראשון שגיבוריהם הם דמויות מקראיות, גיבורי הסיפורים שאנו עוסקים בהם הם חכמים, המוכרים לקוראות משלל הקשרים שונים בספרות התלמודית, המתמודדים עם סוגיות הקשורות בהזדקנותם שלהם או של אחרים.

מלאכת הסיפור של חז"ל ידועה בנטייתה לקיצור נמרץ ולסגנון דחוס ונטול קישוטים, כאשר הסיפורים מכילים בדרך כלל סצנות אחדות (לעיתים סצנה אחת בלבד) ומספר זעום של דמויות. המינימליזם המאפיין את הנרטיב הרבני הוא קיצוני כל כך עד שלעיתים הקוראות מוצאות שהסיפור נעשה ברור פחות ופחות בכל קריאה חוזרת.¹⁶ בסיפורי חז"ל מופיעים כמעט אך ורק דיווחים על פעולות ודיאלוגים מצוטטים, והם דלים בתיאורים או בפרטי רקע הנחוצים לביאורם. מנטייה זו למינימליזם נובע כי בלב הסיפורים ניצבת כמעט תמיד דרמה בין אישית המתרחשת במפגש טעון בין שתי דמויות.¹⁷ כיוון שענייננו הוא בזיקנה כחלק ממרקם מורכב יותר של חוויות אנושיות ומערכות יחסים, סיפורים הם המאגר הטקסטואלי העשיר ביותר העומד לרשותנו לבחינת נושא זה, בין שהם אנקדוטות קצרות או נרטיבים מורכבים יותר. אולם בחירתנו לעסוק בעיקר בסיפורים אינה נובעת רק מן העובדה שאנו מוצאים בהם את המספר הרב ביותר של התייחסויות לזיקנה בספרות חז"ל, אלא גם מן העובדה שהיצירה הספרותית, מעצם מהותה, מאפשרת לחז"ל לעסוק בזיקנה באופן העמוק ביותר והנועז ביותר, כפי שנסביר מייד.

הגם שסגנונם התמציתי עשוי ליצור רושם מטעה שלפיו נרטיבים רבניים אינם אלא דיווחים יבשים של עובדות, עלינו להבין את הנרטיבים הללו בראש ובראשונה במונחים של מבדה (fiction). בכך אין כוונתנו שנרטיבים אלו "בדויים" או מתארים אירועים שלא התרחשו באמת.¹⁸ למעשה עלינו להדגיש מייד

16 על מינימליזם כמאפיין מרכזי של סיפורת חז"ל ראו רווה, מעט מהרבה.

17 כפי שהבחין פרוקל, סיפור האגדה, עמ' 295.

18 עד לשנות השמונים של המאה העשרים רווחה במחקר הגישה שלפיה מעשי חכמים הם דיווחים מדויקים בעיקרם של אירועים שהתרחשו באמת, או שמכל מקום יש להם גרעין היסטורי מוצק, גם אם גרעין זה מוסווה בכמה קישוטים ספרותיים. גישה זו השתנתה בעיקר

שעבורנו השאלה אם האירועים או חילופי הדברים המתוארים בסיפורי חז"ל אכן התרחשו במציאות היא שאלה שלא ניתן לענות עליה, וממילא היא גם אחת השאלות הבלתי מעניינות ביותר שניתן לשאול על ספרות זו (או על כל ספרות שהיא, לצורך העניין). כאשר אנו ניגשים לסיפורי חז"ל במונחים של מבדה כוונתנו לכך שסיפורים אלו משופעים במה שניתן לכנות אלמנטים פיקטיביים. כפי שהסביר חוקר הספרות הקלאסית דניס פיני, מחברים בעת העתיקה הבחינו בין סוגות שונות של סיפורי דברים (למשל ספרות, אתנוגרפיה והיסטוריה) לא על בסיס מידת האמיתות של האירועים המתוארים, אלא על בסיס המידה שבה התירו לעצמם להוסיף לדיווחיהם אלמנטים פיקטיביים או מומצאים.¹⁹ יוצרי ספרות חז"ל עשו שימוש נרחב באלמנטים פיקטיביים במלאכת הסיפור שלהם, וניכר שלנגד עיניהם עמדה השאיפה לעצב דמויות בעלות נוכחות, לייצר שאים דרמטיים ולכונן סימטריה מבנית ותמטית, יותר מאשר השאיפה לדווח על אירועים באופן מדויק וחסר פניות.²⁰ האלמנטים הפיקטיביים שהם שילבו בסיפוריהם אינם בהכרח יסודות על-טבעיים או פלאיים אשר אותם אפילו ההיסטוריונים השמרניים ביותר יסווגו כקישוטים ספרותיים. גם פרטים ריאליסטיים לחלוטין עשויים להיות מוגדרים כפיקטיביים אם אינם תורמים ישירות להשתלשלות האירועים המתוארת, אלא משמשים ליצירת אווירה, לעיצוב דמויות, או למתן עומק פסיכולוגי או דרמטי לחילופי הדברים. לדוגמה, בפרק השלישי נדון בסיפור נידויו של תלמיד צעיר, שיש בו תיאור מפורט של מפגש על ערש דווי בין החכם המנדה והתלמיד המנודה. מפגש טעון רגשית זה אינו משפיע על מהלך העלילה כלל ועיקר. אין בו כדי לשנות את מצבם של המנדה או המנודה ואין בו כדי להוסיף כל מידע חדש על הסיבות לנידויו, על מהלכו או על הדרך להיחלץ ממנו. המפגש אינו ממלא שום תפקיד בסיפור מלבד העצמת העימות הבין-דורי ומשיכת הקוראים עמוק יותר לתוך עולמן המסוכסך של הדמויות. אלמנטים פיקטיביים מסוג זה יוצרים רגעים של עודפות (excess), כלומר רגעים שבהם הקוראות מקבלות יותר מאשר לכאורה נחוץ להן. בייחוד לאור המינימליזם הקיצוני של הנרטיבים הרבניים, רגעי עודפות כאלו פותחים לקוראות צוהר אל עולמם הרעיוני והיצירתי של מחברי הסיפורים. יתר על כן,

הודות לעבודתו של יונה פרנקל, ובהמשך של חוקרים אחרים, כגון שמא פרידמן וג'פרי רובינשטיין. על שינוי הגישה בנוגע לערכם ההיסטורי של מעשי חכמים ראו פרידמן, אגדה היסטורית; רובינשטיין, סיפורים תלמודיים, עמ' 24–30.

19 פיני, אמנה פיקטיבית. על אלמנטים פיקטיביים בסיפור הדרשני של חז"ל ראו לוינסון, הסיפור, עמ' 18–25.

20 כפי שטען פרנקל, סיפור האגדה, עמ' 11–50.

אלמנטים פיקטיביים מאפשרים למחברים להשתמש בטקסט כמעין זירה שדרכה ניתן להציף על פני השטח רעיונות, חרדות ופנטזיות המעסיקים אותם, וזאת באמצעות דמיון, המצאה והגזמה. המבדה הוא שמאפשר לבדוק ברצינות את האפשרות של היפוך הזיקנה והחזרה לנעורים בגיל מבוגר, כפי שנראה בפרק הראשון; ורק בו יכול אדם לישון שבעים שנה ולהתעורר כאיש זקן, כפי שנראה בפרק החמישי. השימוש החופשי והנועז באלמנטים פיקטיביים בסיפורת של חז"ל הופך אפוא את יצירתם הנרטיבית למעין מעבדה תרבותית שבה ניתן לבחון ולאתגר את גבולות הטבע, הקהילה, המשפחה, והחיים והמוות עצמם. תשומת לב לבחינת גבולות זו היא חיונית להבנת התמודדותם של חז"ל עם הזיקנה.

כפי שציינו, רוב הנרטיבים שאנו בוחנים מקרוב בספר הם מן התלמוד הבבלי. אין זה מפני שקיבלנו מלכתחילה החלטה מודעת לעסוק דווקא בקורפוס זה, אלא מפני שבמהלך העבודה על הספר גילינו – במידה רבה להפתעתנו – שיוצרי הבבלי מתעניינים בזיקנה הרבה יותר מעמיתיהם יוצרי הספרות הארץ ישראלית. דמויות של זקנים וזקנות מופיעות בתלמוד הבבלי בתדירות גבוהה הרבה יותר ונוכחותן מרכזית הרבה יותר מאשר דמויות של זקנים וזקנות בתלמוד הירושלמי או במדרשי התנאים והאמוראים. אין זה רק משום שמעצם היקפו העצום של התלמוד הבבלי יש בו יותר היצע מאשר בספרות חז"ל הארץ ישראלית. כמעט לכל הנרטיבים הבבליים שיידונו בספר ישנן מקבילות בספרות הארץ ישראלית, אך במקבילות הארץ ישראליות היבטים של זיקנה וזקנים הם שוליים לכל היותר או אינם נוכחים כלל, בעוד במקבילות הבבליים היבטים אלו בולטים ומרכזיים. כך למשל בסיפור הבבלי על צאתו של ר' שמעון בן יוחאי מן המערה ששהה בה שלושה-עשרה שנים מופיעה דמות של זקן לא פחות משלוש פעמים, בעוד במקבילה הארץ ישראלית אין זכר לדמות כזאת. במהלך הספר נראה דוגמאות נוספות להבדלים מעין אלו.

מדוע היו יוצרי הבבלי מוטרדים מנושא הזיקנה יותר מאשר יוצרי החיבורים הארץ ישראלים, או מכל מקום מדוע משקפת ספרותם עיסוק נרחב יותר בנושא זה? ניתן אולי להציע שההבדל טמון בסביבה התרבותית השונה של חכמי בבל וחכמי ארץ ישראל. בדת הזורואסטריית, דתה של האימפריה הססאנית שבה התלמוד הבבלי נוצר, נחשבה הזיקנה לתופעה שלילית ובזויה, בת לווייתו של המוות, וכמותו – יציר כפיו של הרוח הרעה אהרימן (אנגרה מניו).²¹ לעומת זאת, בסביבה ההלניסטית-רומית שבה פעלו חכמי ארץ ישראל, זקנים עוררו לעיתים רחמים ולעיתים כבוד, אך מכל מקום הזיקנה נתפסה כחלק טבעי מהחיים ולא

כקללה או כיצירה של כוחות דמוניים.²² אפשר שעיסוקם המוגבר של חכמי בבל בזיקנה הושפע מן היחס השלילי לזיקנה בסביבתם, אך לאמיתו של דבר קשה מאוד להוכיח השפעות ישירות או עקיפות מעין אלו. אנו נוטים לייחס את העניין הרב של יוצרי הבבלי בזיקנה ובזקנים לאופיו הספרותי המיוחד של התלמוד הבבלי, שבולטת בו הנטייה להעניק עומק פסיכולוגי לדמויות ולצייר דרמות בין-אישיות בקווים עזים במיוחד, מה גם שגיל הזיקנה הוא מקור לא אכזב לדרמות מעין אלו. מכאן נובעת הסיבה השנייה להתמקדותנו דווקא בבבלי: התחכום הספרותי, המורכבות והעומק של סיפורי הבבלי עולים במידה ניכרת על אלו של מקביליהם הארץ-ישראליים, לפחות בכל הנוגע לזיקנה. אשר על כן, סיפורים אלו פורשים כר נרחב לניתוח ולעיון וממילא תובעים לעצמם את מרכז הבמה. עיקר דינונו לאורך חמשת פרקי הספר יוקדש אפוא לסיפורי הבבלי, בעוד מקביליהם הארץ-ישראליים יידונו בעיקר מתוך מטרה לשפוך אור על הדרכים השונות שבהן עיבדו מחברי הבבלי ועורכיו מסורות מוכרות קודמות.²³

הסיפורים הנידונים בספר זכו רובם ככולם למספר רב של קריאות מחקריות, אם אגביות ואם מקיפות, ואחדים מהם מובילים בראש ה"מצעד" של סיפורי חז"ל המוכרים ביותר והמסופרים ביותר. אף על פי כן, כאשר הבטנו בסיפורים אלו מבעד לעדשת הזיקנה, כלומר מתוך החלטה להעמיד את היבטי הזיקנה העולים מן הסיפורים במרכז העולם הסיפורי, נתגלו לעינינו ממדים חדשים לחלוטין שטרם זכו לתשומת לב מספקת. כמו כן, יצירת מעין אנתולוגיה של "סיפורי זיקנה" והעמדת הסיפורים זה לצד זה אפשרו לנו לעמוד על קשרים והדהודים

22 כפי שהראה פארקין, ייצוגי הזיקנה כמעוררת כבוד או כמעוררת בוז או לעג הם במידה רבה תלויי הקשר וסוגה ספרותית. ראו פארקין, זיקנה, עמ' 57–89.

23 אלא אם יצוין אחרת, הטקסטים מן התלמוד הבבלי המופיעים בספר מצוטטים על פי נוסח דפוס וילנה, כאשר חילופי נוסח וגרסה מצוינים בהערות השוליים. בקרב חוקרי התלמוד רווחה במשך שנים רבות הגישה שלפיה לכל מסכת ומסכת מן הבבלי ישנו כתב יד אחד נבחר, או לכל הפחות טוב מן האחרים, ובכל מקרה יש לצטט דווקא את כתב היד הזה, אך דעתנו היא כדעתו של רוברט ברודי, שפרקטיקה זו (שיסודה בפילולוגיה של טקסטים קלאסיים) איננה מתאימה במקרה של חיבורים קולקטיביים שנשמרו על פה בעיקרם, כמו חיבורי חז"ל. ראו ברודי, משנה ותוספתא. לא זו בלבד שחיבורים אלו, ובראשם התלמוד הבבלי, התהוו ונוצרו במשך מאות רבות של שנים בידי מספר רב של מחברים ועורכים, כתבי היד העומדים לרשותנו כיום הם מימי הביניים ומאוחרים במאות שנים להתהוות הטקסט. ההנחה שלפיה כתב יד אחד ישקף בעקביות גרסה אותנטית או מדויקת יותר של הטקסט נובעת ממגוון הנחות על אודות תהליכי חיבור והעתקה של טקסטים, שאינן הולמות את המציאות המורכבת שלפנינו. על כן אנו מעדיפים להשתמש בגרסה המוכרת והנפוצה ביותר של התלמוד הבבלי, ולדון בשינויי נוסח ובגרסאות אלטרנטיביות בכל מקום שבו תופעות אלו תורמות להבנת הטקסט או שופכות עליו אור חדש.

בין טקסטים שונים, שקל להחמיצם בקריאה של כל יחידה בפני עצמה. מטרתנו כמובן איננה להציע קריאות חליפיות או "נכונות יותר" בטקסטים שאנו דנים בהם, ואיננו טוענים לפענוח מכריע של הסיפורים או למציאת המפתח המתאים ביותר להבנתם. מטרתנו היא להאיר צדדים שונים ביצירתם הספרותית העשירה ורבת הפנים של חז"ל, המתגלים כאשר מתבוננים ביצירה זו דווקא מבעד לעדשת הזיקנה. כך קרובים נעשים רחוקים ורחוקים נעשים קרובים, נקודות מבט ישנות משתנות ונקודות מבט חדשות מתאפשרות. הספר שלפניכם הוא פרי של התבוננות דרך עדשות פרשניות מתחלפות, שנעשתה בשניים ומתוך דו-שיח מפרה בין חוקר וחוקרת ובין העולמות הדיסציפלינריים, הרעיוניים והאישיים השונים שהם פועלים בתוכם.

מיהו זקן?

למשמע המילה "זיקנה" רובנו חשים שאנו יודעים מייד במה המדובר, ולגנד עינינו עולים באחת דימויים של זקנים איקוניים: לבני שיער, קמוטי פנים, לעיתים נשענים על מקל. לאמיתו של דבר, קטגוריית הזיקנה שבה אנו נעזרים כדי לתאר את השנים האחרונות לחיינו איננה מובנת מאליה ואינה פשוטה לזיהוי והגדרה כל עיקר. אינטואיבית אנו נוהגים לחשוב על זיקנה כעל קטגוריה כרונולוגית (כלומר אדם הוא "זקן" אם הוא חי מעל למספר שנים מסוים), אולם התכונות והמאפיינים המזוהים עם הזיקנה אינם חופפים בהכרח את הגילים הכרונולוגיים המסווגים בקטגוריה זו. הגרונולוג מריאן רבינוביץ הציע כי לאדם אין גיל אחד, כי אם שישה גילים שונים: כרונולוגי, ביולוגי, קוגניטיבי, רגשי, חברתי ותפקודי. מעטים מאוד האנשים המזדקנים באופן אחיד ועקבי על פי ששת הגילים הללו, ולמעשה ייתכן חוסר הלימה קיצוני ביניהם. גיל כרונולוגי אינו מנבא מהימנה את בריאותו הגופנית, הקוגניטיבית או הרגשית של אדם מסוים. גם גיל חברתי – כלומר מכלול התפקידים המשפחתיים או הקהילתיים המזוהים עם שלבי החיים המאוחרים, כגון "סבא" או "גמלאית" – אינו מלמד הרבה על מצבו של אותו אדם בתחומי חיים אחרים. רבינוביץ מציע כי נטיב לעשות אם נדבר על חיי האדם במושגים של ריבוי גילים ותהליכים מתמשכים ובלתי פוסקים של שינוי, ולא במושגים דיכוטומיים של צעיר לעומת זקן.²⁴ הפרדיגמה שמציב רבינוביץ

24 רבינוביץ, גילו של אדם. רבינוביץ הולך במידה רבה בעקבות תובנותיו רבות ההשפעה של הגרונולוג האמריקני רוברט באטלר. ראו למשל באטלר, גיל כרונולוגי.

מבהירה היטב כי המונח "זקן" או "זקנה" מתאר קטגוריה תרבותית ולא נתון ביולוגי, וכי זיקנה איננה מצב אובייקטיבי כי אם תולדה של שיפוט סובייקטיבי ובין-סובייקטיבי. בסופו של דבר אדם הוא זקן כאשר אחרים רואים אותו כזקן וכאשר הוא רואה עצמו כזקן (שתי נקודות המבט הללו לעיתים קרובות אינן חופפות זו את זו), והשאלה מתי וכיצד שיפוט זה מתרחש תלויה במערך שלם של גורמים תלויי תרבות.

דיון קצר המופיע במסכת נידה של התלמוד הבבלי מבטא היטב את העובדה שזיהוי של אדם כזקן או זקנה נגזר משיפוט סובייקטיבי ובין-סובייקטיבי ולא מגיל כרונולוגי או ביולוגי. המשנה עוסקת בקטגוריות שונות של נשים שאינן נדרשות לבדוק עצמן בקביעות כדי לגלות אם נטמאו בטומאת הנידה. אחת מארבע הקטגוריות המוזכרות במשנה (לצד בתולה, הרה ומיניקה) היא זקנה. המשנה מבהירה כי זקנה היא "כל שעברו עליה שלוש עונות סמוך לזקנתה"²⁵. חכמי התלמוד דנים בשאלה מתי ניתן לקבוע שאישה מצויה סמוך לזיקנתה:

היכי דמי (=כיצד) סמוך לזקנתה? אמר רב יהודה: כל שחברותיה אומרות עליה זקנה היא. ורבי שמעון אומר: כל שקורין לה אמא אמא ואינה בושה. ר' זירא ור' שמואל בר רב יצחק, חד אמר: כל שאינה מקפדת, וחד אמר: כל שאינה בושה. מאי בינייהו? איכא בינייהו (=מהו ההבדל ביניהם? ההבדל ביניהם הוא) בושה ואינה מקפדת.²⁶

בעוד רב יהודה מציע אמת מידת חברתית כדי לקבוע את זיקנתה של אישה – אם נשים אחרות רואות אותה כזקנה, ר' שמעון מציע אמת מידה פסיכולוגית: זקנה היא מי שמקבלת את העובדה שאחרים מזהים אותה כזקנה. כאן הזיהוי מתבטא בכך שאנשים שאינם צאצאציה של אשה זו מכנים אותה "אמא" (כיום, כאשר משפחות שבהן שלושה דורות נפוצות הרבה יותר מבעת העתיקה, היינו מן הסתם מחליפים את המילה "אמא" ב"סתא"). ר' זירא ור' שמואל בר רב יצחק מוסיפים לדון בשאלת המשמעות האמיתית של קבלת הזיקנה כאמת המידה לזיקנה על פי ר' שמעון.²⁷ אחד מן השניים מציע קריטריון חיצוני, שלפיו אישה יכולה להיחשב זקנה כשהיא אינה מוחה על כך שמתייחסים אליה ככזו, ואילו השני מציע קריטריון פנימי, שלפיו אישה יכולה להיחשב זקנה כשהיא אינה חשה בושה או צער כשמתייחסים אליה ככזו (ההבדל ביניהם, כפי שמציינת הגמרא, הוא ביחסם

25 משנה, נידה א, ה.

26 בבלי, נידה ט ע"א-ע"ב.

27 באופן מעניין אותם שני חכמים, ר' זירא ור' שמואל בר רב יצחק, הם גם גיבוריו הראשיים של סיפור שבמרכזו בושה כרוכה בגיל הזיקנה. סיפור זה יידון בפרק הרביעי.

לאפשרות שאישה תחוש בושה כשיראו בה זקנה, אך לא תבטא זאת כלפי חוץ). כך או אחרת, ראוי לציין שגיל כרונולוגי אינו מוצע בשום מקום בסוגיה זו כאמת מידה לסיווגה של אישה כזקנה.²⁸

אף שחז"ל כמעט שאינם מתייחסים לזיקנה במונחים של גיל כרונולוגי בסיפוריהם ובפסיקותיהם, עולה מכמה טקסטים כי הם בהחלט הגדירו גיל כרונולוגי מסוים שממנו מתחילה תקופת הזיקנה. גיל שישים נחשב נקודת המפנה מבגרות לזיקנה, ואילו גיל שבעים נחשב לזיקנה מופלגת ולמהלך החיים השלם והמלא ביותר שאדם יכול לבקש לעצמו.²⁹ חז"ל לא היו יוצאי דופן מבחינה זו, שכן שישים היה המספר המזוהה ביותר עם ראשית הזיקנה בעת העתיקה ואף בימי הביניים ובראשית העת החדשה.³⁰ בניגוד לאמונה הרווחת, שלפיה בעבר הרחוק אפילו בני שלושים וארבעים נחשבו לזקנים כיוון שתוחלת החיים הממוצעת הייתה קצרה מאוד, נראה כי אנשי העת העתיקה לא חשבו על בני פחות משישים כזקנים, וזאת אף שעל פי ההערכות רק כשישה עד שמונה אחוזים מן האוכלוסייה הגיעו לגיל זה.³¹ אפשר שחז"ל הושפעו לא רק מן התפיסה הרווחת בעולם סביבם שגיל שישים הוא גיל הזיקנה, אלא גם מפרשת הערכין בפרק כז של ספר ויקרא שבה מופיע "מחירון" של הקדשים אנושיים: לבני אדם מוצמד מחיר הנקבע על פי גיל ומין, ומחיר זה הוא הסכום הניתן למקדש במקרה שבני האדם הללו מציעים עצמם (או מישהו אחר מציע אותם) כהקדש. על פי פרשת הערכין, גיל שישים הוא נקודת מפנה שאחריה מחירים של בני אדם צונח בחדות: בין הגילים עשרים לשישים מחירו של גבר הוא חמישים שקל ומחירה של אישה שלושים שקל, ואילו אחרי גיל שישים מחירו של גבר יורד לחמישה עשר שקל ומחירה של אישה לעשרה.³² עם זאת, חז"ל הכירו בכך שגיל כרונולוגי איננו

28 השוו זאת לסוגיה המקבילה בירושלמי, נידה א, ד (מט ע"ב): "אי זו היא זקנה רבי שמעון בן לקיש אמר כל שקורין אותה אמה ואינה מקפדת. ובדעתה הדבר תלוי?! אמר ר' אבין כל שהיא ראויה להיקרות אימא." גם ר' אבין, הפוסל את האפשרות ששיפוטה הסובייקטיבי של האישה קובע את סיווגה כזקנה, אינו מציע קריטריון ברור שלפיו ניתן לקבוע מיהי זקנה ומי "ראויה להיקרות אימא".

29 ראו משנה, אבות ח, כא; ירושלמי, ביכורים ב, א (סד ע"ג).

30 ראו פארקין, זיקנה, עמ' 16–19 והפניות נוספות בעמ' 312 הערה 4. זיהויו של גיל שישים כגיל המעבר לזיקנה מופיע אפילו בתיאוריות פסיכולוגיות וסוציולוגיות מן המאה העשרים, וראו למשל אריקסון, ילדות וחברה.

31 על כך ראו שיידל, מוות על הנילוס, עמ' 118–180; פארקין, זיקנה, עמ' 36–56. על הקשר (או היעדרו) בין תוחלת החיים והגדרות הזיקנה בימי הביניים, ראו שחר, החורף, עמ' 26–31.

32 וי' כז, א–ח, וראו את הדיון התלמודי בבבלי, בבא בתרא קכא ע"ב.

חופף בהכרח את התכונות וההתמודדויות הכרוכות בזיקנה. כך למשל בסוגיה אחת אנו מוצאים דיון בפסוק הפותח במילים "וַיְהִי כִּאֲשֶׁר זָקַן שְׁמוּאֵל" (שמו"א ח, א). אחד החכמים תוהה כיצד ניתן לתאר את שמואל כזקן כאשר ידוע ומוסכם על הכול ששמואל היה רק בן חמישים ושתיים במותו. התשובה על כך היא ש"זיקנה קפצה עליו", כך ששמואל נעשה איש זקן בהווייתו, הגם שמבחינת מניין שנותיו עדיין לא הגיע לגיל זיקנה.³³

כאמור, חז"ל ממעטים מאוד לציין את גילם של אנשים ספציפיים בסיפורים או בפסיקות. סביר מאוד שבעולמם של חז"ל רבים לא ידעו כלל מהו גילם המדויק, ועל אחת כמה וכמה לא ידעו מהו גילם של אחרים. מסיבה זו אנו לא מבקשים להציע קריטריון ברור לזיהוין של דמויות מסוימות כזקנות, אלא הולכים בעקבות המסמנים הלשוניים המופעים בטקסטים עצמם. המילים העבריות והארמיות זקן וזקנה, קשיש וקשישתא, סבא וסבתא, הם הכלים הראשונים במעלה עבורנו באיתור טקסטים שבהם לזיקנה תפקיד מרכזי. כיוון שענייננו הוא בזיקנה כתופעה תרבותית, אין זה משנה (וממילא אין לנו דרך לקבוע) אם גילו של אדם המזוהה בסיפור כזקן הוא חמישים או שמונים. העיקר עבורנו הוא הפונקציה שזיהויו של אותו אדם כזקן ממלאת בסיפור ובדרמה המתחוללת בו. נוסף על טקסטים שבהם המילים המציינות זיקנה מופיעות במפורש, אנו בוחנים גם טקסטים שבהם ניתן לזהות בברור דינמיקה הקשורה בפערי גילים בין דמות מבוגרת ודמות צעירה ממנה (כגון מורה ותלמיד או הורה וילד), וזאת כאשר אנו מוצאים שלסטריאוטיפים או לתפיסות מסוימות בנוגע לזיקנה יש תפקיד מובהק בדינמיקה זו. למשל, כאשר בן אומר לאביו שהדברים שלימד אותו האב היו מדויקים יותר "כאשר היה כוחך עמך" ברור כי חילופי דברים אלו מבטאים את עמדת הבן בנוגע לזיקנתו של האב, הגם שהמילה "זקן" לא מוזכרת בטקסט כלל.³⁴ נבחן בספר מגוון תפיסות וגישות בנוגע לזיקנה, אך כדאי לציין כבר בנקודה זו שהעמדה השלטת בנוגע לזיקנה בספרות חז"ל (כמו בימינו אנו) היא שמדובר בתהליך של הידרדרות, נסיגה ופרידה מן העולם.³⁵ עמדה זו מומחשת היטב

33 בבלי, תענית ה"ב, והשוו ירושלמי, ביכורים ב, א (סד ע"ג). מותו של שמואל בגיל חמישים ושתיים מוזכר גם בסדר עולם רבה, פרק יג. לדוגמאות נוספות לחוסר הלימה בין גיל כרונולוגי והופעה או התנהגות של זקן ראו גם דיוננו בפרק השלישי.

34 ירושלמי, בבא מציעא ד, א (ט ע"ג). השוו בבלי, בבא מציעא מד ע"א, וראו דיוננו בפרק השלישי.

35 במכילתא דרבי ישמעאל שירתא, ד (מה' הורוויץ-רבין, עמ' 130) מתואר תהליך הידרדרות זה בברור, כאשר גילי שישים ושבעים מסמנים את סוף מסלול החיים. ראו גם בבלי, עבודה זרה ל ע"ב.

בהלכה שלהלן, שעניינה השבת חפצים גזולים: "גזל עבדים והזקינו, אילנות והזקינו, פירות והרקיבו, בית ונתנגע, מטבע ונפסל [...] אומר [הגנב לבעלים]: הרי שלך לפניך."³⁶ הלכה זו נועדה להבהיר את ההבדל בין מקרה שבו אדם גנב חפצים ושינה אותם במתכוון בפעולותיו שלו, ובין מקרה שבו החפצים הגזולים השתנו מעצמם באופן טבעי, כשהיו ברשותו של הגנב. במקרה הראשון (למשל, כאשר אדם גזל צמר והכין ממנו בגדים) על הגנב לשלם לבעלים את שווי החפץ בעת הגניבה, שהוא נמוך יותר משווי בעת ההחזרה, בעוד במקרה השני (למשל, כאשר אדם גנב פירות ואלו נרקבו בינתיים) על הגנב לשלם לבעלים את שווי החפץ בעת ההחזרה, שהוא נמוך יותר משווי בעת הגניבה. לענייננו חשוב בעיקר להבחין בפריטים המקובצים יחד בהלכה זו: עבדים שהזקינו, עצים שהזקינו, פירות שנרקבו, מטבעות שיצאו מכלל שימוש – כל אלו משמשים להמחיש ירידת ערך המתרחשת באופן טבעי בחלוף הזמן.³⁷ זוהי התפיסה הבסיסית ביותר של גיל הזיקנה בעולם העתיק, ואולי בכלל.

תפיסת הזיקנה כירידת ערך איננה מוגבלת אך ורק לעבדים, שנחשבו למעין "חפצים נושמים" ותומחרו אך ורק על פי יכולתם לעבוד ועל פי יכולתם להעמיד עבדים צאצאים. בספרות חז"ל אנו מוצאים עדויות לכך שהזיקנה נקשרה באובדן יכולות ובאובדן זכויות ומעמד בכל שדרות החברה, כולל בקרב החכמים עצמם. מילותיו קורעות הלב של משורר התהילים "אַל תְּשַׁלְּכֵנִי לְעֵת זְקֵנָה כְּכֹלֹת פְּחֵי אֵל תַּעֲבֹבֵנִי" (תה' עא, ט) מהדהדות בכמה טקסטים שנדון בהם בספר, ומהם עולה בבירור כיצד זקנים מורחקים לשולי החברה ומסווגים בהדרגה כעול על הזולת, כמי שנוטלים מן החברה הרבה ונותנים לה מעט או לא כלום. היבט מרכזי נוסף של שוליותם של הזקנים בעולמם של חז"ל, המוכר לנו היטב מימינו אנו, הוא הנטייה להתייחס לזקנים כילדים קטנים (בניכוי החיבה והדאגה המוענקות על פי רוב לילדים). אחד מאמוראי בבל מצטט פתגם שהיה כנראה נפוץ בזמנו: "כד הוינא זוטרי לגברי השתא דקשישנא לדרדקי" (=כאשר היינו קטנים [נהגו בנו] כגברים, עתה משהזדקנו [נוהגים בנו] כפעוטות).³⁸ מכיוון אחר אנו מוצאים קביעה שלפיה זקן, סריס וחשוך בנים פסולים מלכהן בבית הדין הגבוה, הסנהדרין.³⁹ פרשני התלמוד הסבירו שזאת משום שהללו עלולים להיות

36 תוספתא, בבא קמא י, ג. השוו משנה, בבא קמא ט, ב, שם מופיעה מחלוקת בדבר הפיצוי הראוי עבור עבדים שנגזלו.

37 ראו גם משנה, כתובות ה, ב.

38 בבלי, בבא קמא צב ע"ב.

39 בבלי, סנהדרין לו ע"ב. בכ"י פירנצה מופיעה המילה "קטן" במקום זקן, והגם שבבירור מדובר בשיבוש, אפשר ששיבוש זה מעיד על אי-הנוחות שמעוררת הדרתם הבלתי ברורה מאליה

שופטים נוקשים במיוחד כיוון שאין בהם מידה מספיקה של רחמים.⁴⁰ בין שזו הסיבה להדרתו של הזקן מבית הדין ובין שלא, ברייתא זו מעידה כי זקנים נתפסו לעיתים כבלתי מתאימים לשאת משרה ציבורית וכמי שאינם יכולים להיות חברים בעלי זכויות מלאות בקהילה.⁴¹

האם חז"ל מגנים את דחיקת הזקנים והזקנות לשוליים או שמא הם תומכים בכך? לו היה בידינו להשיב תשובה חד-משמעית לשאלה זו (ונשאלנו אותה פעמים רבות), הייתה מתייתרת כתיבת ספר זה. לאמיתו של דבר, הספר מבקש לקעקע את עצם ההנחה העומדת ביסוד השאלה – כלומר את ההנחה שלפיה חז"ל מדברים בכל עניין שהוא בקול אחיד, בוטח וסמכותי. עיקר כוחם של הטקסטים הרבניים העוסקים בזיקנה נעוץ בדיוק במורכבות ובדקויות של הטקסטים הללו, שאינם מציעים תשובות קלות או הטפת מוסר פשטנית. מצד אחד, הטקסטים שנדון בהם בספר מאפשרים לקוראות להזדהות עמוקות עם זקנים וזקנות החווים השפלה ברבים, המבכים את אובדן יופיים ואונם המיני, והחרדים מן המוות המתקרב. מצד אחר, הם מאפשרים להן להזדהות עם ילדיהם של אותם זקנים, אשר קורסים תחת העול של התביעות הבלתי פוסקות מצד הוריהם ושל המניפולציות שהם נוקטים; עם תלמידיהם של מורים מזדקנים שאינם מעזים לעמוד מול מוריהם, גם כאשר אלו טועים בבירור; ועם צעירים החשים מבוכה לנוכח התנהגותם המטופשת למראה של בני משפחה ועמיתים זקנים בציבור. אם תבקשו למצוא בספר עצות זהב לזיקנה טובה וחיננית, או הנחיות ברורות בנוגע לאופן שבו על יחידים וקהילות לנהוג בזקנים שלהם, הרי שנכונה לכם אכזבה. אך אם תבקשו דיון ספרותי עשיר, מורכב ולעיתים בוטה בכנותו בנושא הזיקנה, אתם עתידים למצוא בספרות חז"ל עיסוק רגיש ורב-פנים, המועבר באמצעות אמנות סיפור מינימליסטית ועזה.

של זקנים מבית הדין. בהקשר אחר, משנה, הוריות א, ד מציבה ארבע קטגוריות של אנשים הפסולים מלשמש כמורי הוראה: ממזר, נתין, גר וזקן (אפשר שבמובן חכם) "שלא ראה לו בנים". ייתכן שהברייתא בסנהדרין הושפעה ממשנה זו ועיבדה את הקטגוריה "זקן שלא ראה לו בנים" לשתי קטגוריות נפרדות.

40 פרשנות זו נובעת מן הסתם מן הקטגוריה הרביעית שהוסיף רב יהודה למשנה זו: "אף אכורי".

41 גם בספרות היוונית והרומית אנו מוצאים דיונים בשאלה אם זקנים יכולים לשמש במשרה ציבורית או לא. ראו פארקין, זיקנה, עמ' 66–67.

בטרם נעבור למבנה הספר ולתיאור פרקיו, אנו מבקשים להקדים כמה מילים בנוגע לשאלות של מגדר. ספרות חז"ל בכללותה נוצרה בידי גברים עבור גברים, ועניינה של ספרות זו בחייהן ובפעילותן של נשים מוגבל בעיקרו לתחומים שיש להם השלכה ישירה על גברים – בראש ובראשונה מיניותה של האישה וחובותיה וזכויותיה במסגרת הנישואין.⁴² לא זו בלבד שידיעותינו על נשים בתרבות הרבנית מתווכות לחלוטין מנקודת המבט של מחברים ממין זכר, אלא שידיעות אלו הן חלקיות ומבוזרות ביותר. אין זה מפתיע אפוא שנשים זקנות, ששוליותן החברתית כפולה ומכופלת – הן בשל גילן והן בשל מגדרן – כמעט ואינן מופיעות בספרות חז"ל ואין אנו יודעים עליהן דבר כמעט. על פי רוב המילה "זקנה" משמשת בספרות ההלכתית לציין אישה שכבר פסקה אצלה הווסת ואינה יכולה ללדת, והפטורה משום כך משלל התקנות והחוקים ההלכתיים השולטים בגופן של נשים.⁴³ אנו מוצאים גם כמה התייחסויות ל"בגדי זקנה" ולמדים מהן שנשים זקנות התלבשו (או היו מצופות להתלבש) באופן שונה מנשים צעירות, וכן שהן לא נהגו להתקשט, להתאפר או לענווד תכשיטים, מפני שמשחדלו להיות פוריות לא הייתה להן עוד סיבה למשוך גברים באמצעות הופעתן.⁴⁴ מבחינה זו נשים זקנות הן כמעט בלתי נראות בספרות חז"ל. ישנם כמה מעשי בית דין בתלמוד שמופיעה בהם דמות של אישה זקנה ("סכתא" בארמית), ובדרך כלל היא בעלת רכוש כלשהו שנשאלת בעניינה שאלה משפטית. במקרים אלו אין משמעות לגילה של האישה, והוא מוזכר כנראה משום שסביר שלנשים מבוגרות, שלעיתים קרובות היו אלמנות, יהיה רכוש משלהן, לעומת נשים צעירות שכל רכושן שייך לבעליהן.⁴⁵ מכיוון שהטקסטים הרבניים העומדים לרשותנו כמעט שאינם עוסקים בזיקנת נשים, דיונינו בספר מתמקדים בחוויות ובמפגשים של גברים, ובעיקר בעולמם של החכמים עצמם.

42 על כך ראו למשל רוזן-צבי, נשים ויצר.

43 ראו למשל משנה, סוטה ד, ג; משנה, נידה א, ג-ה; תוספתא, סוטה ה, ב; תוספתא, נידה ה, ה.

44 ראו משנה, כלים כד, טז; כח, ט; כט, א; תוספתא, כתובות ז, ג; מכילתא דרבי ישמעאל נזיקין ג (מה' הורוויץ-רבין עמ' 259). דיון המופיע בבבלי, שבת סד ע"ב מבהיר כי "בגדי זקנה" מכערים את האישה ועושים אותה למושכת פחות. על פי ספרי זוטא, במדבר יב, א (מה' הורוויץ, עמ' 274), דרך העולם היא שגם נשים שהיו יפות בצעירותן מתכערות בזקנתן: "יש לך אשה שהיא נאה בילדותה וכשהיא מזקנת היא מתנוללת".

45 ראו בבלי, סוכה לא ע"א; בבלי, גיטין נב ע"ב; בבלי, בבא מציעא לו ע"א; בבלי, בבא מציעא לט ע"ב; בבלי, בבא בתרא קכה ע"א. על נשים כבעלות רכוש במקורות חז"ל ראו ולר, נשים בחברה, עמ' 56-102.

העובדה שחז"ל ממעטים לעסוק בנשים זקנות או מזדקנות אין פירושה שהזיקנה איננה נושא ממוגדר מבחינתם, כלומר נושא טעון משמעויות של זהויות גבריות ונשיות ומה שביניהן. כפי שנראה בהרחבה בפרק הראשון, חז"ל ראו בתהליכי ההזדקנות הפיזיים שטטוש הולך וגובר של זהות מגדרית, כאשר ככל שהאדם מזדקן כך יכולתו לעמוד בציפיות האסתטיות והתפקודיות ממנו כגבר או כאשה הולכת ונחלשת. עבור גברים פירושו של תהליך ההזדקנות היה חולשה פיזית, הופעה נשית יותר, אובדן כוח הגברא,⁴⁶ ובסופו של דבר מוגבלות למרחב הביתי הנחשב בדרך כלל לנחלתן של נשים.⁴⁷ לעומת זאת, בפרק השני נראה כי בהזדמנויות הנדירות שבהן חז"ל מציגים דמויות של נשים זקנות, הללו מופיעות כמי שמאתגרות נורמות מגדריות על כל צעד ושעל: נשים זקנות מתגלות כשתלטניות, אלימות ושטופות תאוה מינית.⁴⁸ אם כן, חז"ל היו טרוודים מאוד בשאלת היחסים בין זיקנה, גבריות ומיניות, והם השתמשו בגופן של נשים ובדמויות נשיות כדי לבחון את האופן שבו הזיקנה מחוללת תהפוכות במראה החיצוני של גברים, בתפקודם המגדרי ובציפיות החברתיות מהם. אף על פי שגיבורי ספר זה הם גברים ברובם, אחד הנושאים המרכזיים שבו הוא הגבולות הנזילים בין גבריות ונשיות, העולים לפני השטח בנוגע לתהליכי ההזדקנות.

פרקי הספר

בספר חמישה פרקים הנעים במעגלים הולכים ומתרחבים, מן הפרטי אל הציבורי. הספר פותח בגוף המזדקן (פרק ראשון), עובר דרך בית המשפחה (פרק שני) לבית המדרש (פרק שלישי ורביעי) ומסיים במפגשים על אם הדרך (פרק חמישי). עם זאת נציין כי בספרות חז"ל עצמה ההבחנה בין המרחב הפרטי לציבורי היא

46 על פי בבלי, סנהדרין עו ע"א המשיא את בתו לזקן הוא כמי שהוציא את בתו לזנות, אם משום שההנחה היא שנישואים אלו לא יביאו לכלל היריון (שכן הזקן אינו פורה), ואם משום שההנחה היא שהאישה לא תפיק כל הנאה מנישואים כאלו.

47 פתגם עממי המופיע בתלמוד (בבלי, ערכין יט ע"א) קובע ש"סבא בביתא פאחא בביתא, סבתא בביתא סימא בביתא" (=זקן בבית מלכודת בבית, זקנה בבית אוצר בבית). על פי פתגם זה, הגבר הזקן הוא עול וצרה עבור בני הבית, כיוון שיש לטפל בו והוא אינו עושה דבר בעצמו, בעוד הזקנה בבית היא נכס כיוון שהיא מטפלת באחרים. פתגם זה מבטא יפה את התפיסה שגבר הנמצא בתוך המרחב הביתי הוא בגדר חריגה בעייתית ומזיקה מן הסדר החברתי.

48 ראו למשל בבלי, יומא פג ע"ב; בבלי, מועד קטן ט ע"ב; ובבלי, קידושין לא ע"א (אשר יידון בהרחבה בפרק השני). התמה של הזקנה שטופת התאוה מוכרת היטב מן הספרות הרומית; ראו פארקין, זיקנה, עמ' 86–87; קוקיין, חוויית הזיקנה, עמ' 134–143.

מטושטשת ובמידה רבה חסרת משמעות, שכן מרחבים אלו כרוכים ומעורבבים זה בזה לבלי הכר.⁴⁹ אב ובנו הם לעיתים גם רב ותלמידו, מה שמתרחש בפרטיות בחדר השינה הוא נושא לשיחה בבית המדרש, יש שהתהפוכות הגופניות האינטימיות ביותר מוצגות לראווה בכיכר העיר, ולפעמים זרים גמורים נחשפים למידע שהוסתר ממכרים קרובים. על כן, אף שכל פרק מתמקד בזירה אחת של פעילות אנושית, אותן התמות מחליפות לבוש והקשר לאורך הספר.

הפרק הראשון עוסק בהזדקנות הגוף, בפרט בהיבטים של מגדר ומיניות. לאחר דיון בתיאוריות רפואיות הלניסטיות ורומיות על אודות תהליכי ההזדקנות של הגוף ובהדיהן של תיאוריות אלו בספרות חז"ל, הפרק מציע קריאה קרובה בשני סיפורים תלמודיים על דמויות מקראיות המביסות, כך או אחרת, את תהליכי ההזדקנות הטבעיים. בחלקו הראשון של הפרק מוצע ניתוח של סיפור חזרתם של אברהם ושרה הזקנים לימי בחרותם, סמוך להולדת יצחק, ושל התהפוכות שהתחוללו בגופם (וכן בגופו של יצחק) לאחר מכן. חלקו השני של הפרק עוסק בסיפור קצר אך בוטה, שביסודו שאלת דעיכת אונו המיני של דוד המלך בזיקנתו. טענתנו העיקרית בפרק היא שבאמצעות דמויות מיתיות אלו חז"ל מתמודדים עם שני רעיונות סותרים: מחד גיסא התשוקה האוניברסלית להפך את מהלכו של הזמן ולבטל את סממני הזיקנה ופגיעה, ומאידך גיסא התפיסות הפילוסופיות והתיאולוגיות שלפיהן הזיקנה היא חלק אינטגרלי מסדרו של עולם, ושיש לקבלה בהכנעה.

הפרק השני בוחן את שאלת הזיקנה בהקשרה המשפחתי, ובעיקר את ביטויה ביחסים בין בנים להוריהם המזדקנים. במרכז הפרק עומדת סוגיה תלמודית מוכרת ממסכת קידושין שעניינה כיבוד הורים, ומופיעה בה סדרת סיפורים העוסקים כולם בהיפוך יחסי הכוח בין הדורות ובחציית הגבולות הנובעת מהיפוך זה. בפרק זה אנו מאתרים כמה מוטיבים חוזרים בסיפורי הסוגיה, בהם השלכותיה של הזיקנה על היררכיות מגדריות, ההיבט התיאולוגי של יחסים בין ילדים להוריהם המזדקנים, והשינויים בדינמיקה בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי המתרחשים לעת זיקנה. אנו טוענים כי כל אחד מן הסיפורים בסדרה מציב נורמה התנהגותית נוקשה ובלתי מתפשרת בנוגע לכיבוד הורים, ובה בעת חותר תחת אותה נורמה. כך חושפים הסיפורים הללו שלל חרדות וספקות העולים לנוכח תהליכי הזדקנותם של הורים, יציאתם מן הסדר החברתי ומותם הקרב.

49 כפי שהראתה סינתיה בייקר, שרידים ארכיאולוגיים מן הגליל בשלהי העת העתיקה מגלים כי ההבחנה בין המרחב הפרטי לציבורי הייתה חלקית ונוזילה, וכי הבית, החצר והרחוב התערבבו כולם זה בזה כעניין שבשגרה. ראו בייקר, בית ישראל.

הפרק השלישי בוחן את היחסים בין גיל כרונולוגי ובין מעמד חברתי ואינטלקטואלי בבית מדרשם של חכמים. אנו מראים בפרק זה כי לצד ניסיון לצייר תמונה הרמונית של קהילת הלומדים ככזו שכל חבריה "חסרי גיל" ומוערכים רק על בסיס הישגיהם הלמדניים, ישנם בספרות חז"ל גם תיאורים של עוינות, מתח ואף אכזריות בין בני דורות שונים. חלקו הראשון של הפרק מתמקד באתוס שלפיו התורה מגינה על לומדיה מפני מוראות הזיקנה ומבטיחה להם נעורי נצח אינטלקטואליים. אנו טוענים כי אתוס זה (השואב במידה רבה מהספרות ההלניסטית והרומית) מכונן מערך קהילתי שבו הזקנים אינם "באמת" זקנים, ולעומת זאת הצעירים אינם יכולים להיות "באמת" צעירים. בחלקו השני של הפרק אנו פונים למקורות החושפים בקיעים ומתחים בחזון ההרמוניה הבין-דורית של בית המדרש, בעיקר מתוך קריאה קרובה של סוגיה אחת ממסכת מועד קטן בנושא נידוי בקרב החכמים.

הפרק הרביעי מוסיף לעסוק ביחסים בין חכמים מבוגרים וצעירים בבית המדרש, אך הוא מתמקד בתמה של מבטים והתבוננות העולה מסיפורים המתארים מפגשים בין זקנים וצעירים. לאחר הקדמה העוסקת במקומם של המבט והראייה בתרבות הדתית של שלהי העת העתיקה, אנו מצייעים ניתוח קרוב של שני סיפורים. בסיפור הראשון מתואר כיצד חכם המתבונן בזקן המרקד בפומבי חש בושה ומבוכה לנוכח המראה, כאילו גופו־שלו מושפל או מבוזה מתוך התבוננות זו. בסיפור השני חכם מזדקן הופך מושא למבט אכזרי וביקורתי מצד תלמידים צעירים ממנו, אך גם הוא מצידו מסוגל להרוג באמצעות מבטו הפגוע. אנו מראים כי למבט בסיפורים אלו כוח הרסני ובו בזמן משקם, וככזה הוא מעניק ממד עומק ניכר לייצוגי הזיקנה העולים בסיפורים.

הפרק החמישי דן בדגם ספרותי נפוץ מאוד בספרות חז"ל: הופעתה הפתאומית של "זקן אחד" בסיפור, כמי שמציע פיסת ידע חשובה או מייצג זיכרון קולקטיבי ובכך מחלץ את גיבור הסיפור ממצוקה. שמותיהם של הזקנים הללו אינם מוזכרים, ולאחר שתפקידם מסתיים הם נעלמים כלעומת שבאו. אנו טוענים כי זקנים אנונימיים אלו מציגים תמונה אידיאלית של תפקידם ומקומם של הזקנים בתרבות חז"ל. לאחר הסבר ודיון בדגם זה אנו מנתחים שני סיפורים הנובעים ממנו, אך בה בעת מפריכים את הציפיות המגדירות אותו וחותרים כנגד התמונה האידיאלית העומדת בבסיסו: סיפור צאתו של ר' שמעון בן יוחאי מן המערה וסיפור שנת שבעים השנה של חוני המעגל. סיפורים אלו מעמידים דמויות של זקנים שכופרים בתפקיד החברתי שיועד להם, ופורעים את המבנה הצפוי של הסיפור, פעם אחר פעם.

אנו חותמים את הספר בכמה הרהורים תיאורטיים על העקרונות הפרשניים

והרעיוניים שהנחו אותנו בקריאת הטקסטים. תוך כדי הדגשת שלושה מונחים מתחום חקר הספרות – עודפות, קריאת יתר והזרה – נבקש להסביר כיצד אנו ניגשים לאמנות הסיפור של חז"ל, וכיצד אנו מבקשים לתרום לקריאה מורכבת ומעשירה יותר של ספרות זו להבא.